

ՆՎԻՐՎՈՒՄ Ե ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՐԵՆ ԸՆԴՈՒՆՄԱՆ 1700-ՄԱՅԱԿԻՆ

ՍՐՏԱՇԵՍ ՄԱՐԿԻՐՈՍՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԴԱՐՁԻ ԹՎԱԿԱՆԸ*

Տրդատ արքայի կողմից քրիստոնեությանը ընդունումը պետք է տեղի ունեցած լինի 298-304-ի միջև: Դասական բանասիրությունը թիմակաճանով կանգնած է այս տեսակետի վրա: Այսպես են մտածում Չամչյանը, Տաշյանը, Ասատուրյանը և ուրիշներ:

Բանասիրության մեջ զուգահեռ ստեղծվել են և այլ տարբերակներ: Գուդշմիդը դարձի թվականը համարում է 261 թ., Տեր-Միքելյանը՝ 280-282 թթ., իսկ իր կազմած ժամանակագրական աղյուսակի համաձայն ստացվում է 293-295 թթ.: Սեն Մարտենը ճիշտ է գտնում 276-ը: Հառնակը հաշվում է 285-290 թթ., Տուրնեբիզը՝ 290-295 թթ., Լեոն հավանական է համարում 280-290 թթ., Քասուցիճ՝ 291 թ., Մակդերմուտը՝ 294 թ., Գաթրճյանը՝ 305-310 թթ., Սարգիսյանը՝ 310-311 թթ., Մալխասյանը՝ 279, Ակիմյանը՝ 219 թ., Հրամս Արմենը՝ 276-ին:

Այս տարբերակներն են առաջացել, քանի որ պատմագիտության համար որոշակի կամ հաստատ չէ դարձի թվագրման ելակետը՝ Տրդատի զահակալման տարին: Ազգային աղբյուրները Գրիգոր Լուսավորչի ձեռնադրությունը կամ Նոր Վիրապից դուրս գալը և քարոզչության սկիզբը նշում են Տրդատի թագավորության ժամանակով, բայց այն հարցում, թե ե՞րբ է թագավորել Տրդատը, նրանք միաբան չեն:

«Գրեցաք ի մերումս պատմութեան միանգամ եւ երկիցս յաղագս Տրդատայ թագաւորելոյն, թե ե՞րբ եւ յորո՞ւմ ժամանակի եղեւ: Բայց ոչ միաբանէին ընդ միմեանս Զենոք եւ Մովսէս վասն նորա, - գրում է Ուխտանէսը, - զի Զենոքի՝ Պորթոսայ ասէ՝ թագաւորեալ Տրդատայ... իսկ Մովսէսի՝ Դիոկղետիանոսէ ասէ թագաւորեալ: Վկայէ եւ այսմ Գիրք Կայսերացն»: Ինչպես տեսնում ենք, Ուխտանէսը տարակուսում է՝ Պորթոսի՝ ժամանակ (276-282) է Տրդատը զահակալել, թե՞ Դիոկղետիանոսի (284-305): Առաջինի հավանականության վրա պատմիչները շատ չեն պնդում: Իսկ

* Անցյալ տարվա վերջին այնքան անժամանակ կյանքից հեռացած Արտաշես Մարտիրոսյանն այս հոդվածը, որպես զեկուցում, կարդացել է 1998 թ. սեպտեմբերին Երևանում տեղի ունեցած «Հայաստանը և Քրիստոնյա Արևելքը» միջազգային գիտաժողովում (խմբ.):

եթե ճիշտ է երկրորդը, ապա Դիոկղետիանոսի ո՞ր տարում Տրդատը ժառանգեց իր նախնիների գահը: Այստեղ էլ աղբյուրները տարամետ են: Սամուել Անեցից, օրինակ, Տրդատի թագավորության սկիզբը դնում է Դիոկղետիանոսի երկրորդ տարին՝ «ըստ Մովսիսի Հայոց պատմագրի» և ոչ ինքնորոշ կամ առաջին՝ «ըստ ռմանց», իսկ Սեբեոսը Տրդատի գահակալությունը հաշվում է Դիոկղետիանոսի 15-րդ տարուց և, վերջապես, պատմիչների մոտ պարսից արքաների և խոսրովի ու Տրդատի ժամանակագրական զուգահեռները ենթադրում են ավելի վաղ շրջաններ:

Բարդությունը դրանից է ծագում, քայց հայտնի է դարձի վերջին սահմանը՝ 310/1: Եվսեբիոս Կեսարացից հաղորդում է, որ Մաքսիմիանոս կայսրը պատերազմի է դուրս գալիս հայերի դեմ, որովհետև քրիստոնյա էին: Պատերազմը տեղի է ունեցել 311 թ.: Դա նշանակում է, որ հայերը մինչև 311 թ. արդեն քրիստոնյա էին:

Այսպիսով դարձի թվագրման համար ունենք մի կորագիծ, որի սկիզբն անորոշ է, քայց ավարտվում է 311-ով:

Հ. Մանանդյանը կտրում է այդ կորագիծը: Նա դարձը տանում է 314 թ.: Մանանդյանի այս թվագրումը փորձեց հաստատել Պ. Անանյանը՝ առանձին աշխատությամբ: Նա անվերապահորեն ընդունում է Մանանդյանի սահմանած ժամանակագրությունը և, հենվելով Ագաթանգեղոսի հունարեն թարգմանության վրա, գտնում, որ Գրիգորի ձեռնադրումը անպատճառ տեղի է ունեցել 314 թ.:

314-ը դուրս վանեց ավանդական թվականը և լայն ճանաչում ստացավ: 314 թվագրումը գալիս է Ա. Անճիմսկուց և հիմքում ընկած է այն դրույթը, թե քրիստոնեությունը Հայաստանում արևմտյան կողմնորոշման արդյունք էր և մուտք գործեց Հռոմի ազդեցությամբ: Միայն Միլանի հրովարտակից հետո, որ հրապարակվել է 313 թ., Հայաստանը կարող էր քրիստոնեություն ընդունել: Մանանդյանը գրում է. «Վերաբերմունքը դեպի քրիստոնեությունը Հայաստանում ևս հավանաբար փոխվել էր 313 թվից հետո, երբ, համաձայն Միլանի հրովարտակի, քրիստոնեությունը ճանաչվել էր հոռոմեական պետության մեջ որպես ազատ և իրավահավասար կրոն»: «Տրդատ Գ-ի և հայերի քրիստոնեական դարձը պետք է ենթադրել 313 թվից հետո», - կարդում ենք նույն տեղում:

Դարձի նոր թվագրումը հաստատելու համար պետք էր հաղթահարել երկու խոչընդոտ. Եվսեբիոս Կեսարացու տեղեկությունը, որի համաձայն մինչև 313 թ. հայերն արդեն քրիստոնյա էին, և Մովսես խորենացու նշած Տրդատի թագավորության սկիզբը՝ «երրորդի ամի Դիոկղետիանոսի» (286/7 թ.), որ դարձի թվագրման ելակետն է:

Անճիմսկին գտնում է, որ Եվսեբիոսի հաղորդումը հայերի դեմ Մաքսիմիանոս կայսեր վարած պատերազմի մասին՝ Մեծ Հայքին կամ բուն Հայաստանին չի վերաբերում: Նրա կարծիքով Եվսեբիոսը նկատի ունի Կապադովկիայում, Պոնտոսի մի հատվածում, Կիլիկիայում և Միջագետքի վերին շրջանում ապրող հայերին: Մանանդյանն ընդունում է Դյուշեի կարծիքը, որ Մաքսիմիանոսը «պատերազմ էր մղել ո՛չ թե քրիստոնեության դեմ Մեծ Հայաստանի, այլ հոռոմեական Հայաստանի, այսինքն՝ անդրտիգրիայան երկրներից մեկի դեմ»: Իսկ ըստ Գ. Սարգսյանի, կայսրն արշավել է Փոքր Հայքի և Արևմտյան Հայաստանի քրիստոնեական համայնքների դեմ,

«որոնք հավանաբար անհամապատասխան էին նաև Տրդատին»։ Սարգսյանն այդ արշավանքը դիտում է իբրև կայսեր և Տրդատի միջև քրիստոնյաներին ճնշելու համար համագործակցության օրինակ։

Հայց Եվսեբիոսի հաղորդումից այդպիսի հետևությունների դժվար է հանգել։ Նա գրում է. «Հանդերձ սոքիմբ յարեաւ և պատերազմ ի թոնաւորէն ընդդէմ Հայոց, որք ի սկզբամէ անտի բարեկամք և մարտակիցք էին Հռոմոց. զորս քրիստոնեայս և յերկրպագութիւն ճշմարիտ Աստուծոյ փոյթս, նեղելով բռնաւորին, առելոյն Աստուծոյ՝ զի կոոց և դիւաց զոհեցեմ, փոխանակ բարեկամաց թշնամիս և փոխանակ միզակակցաց պատերազմողս ընդդէմ իւր յարոյց զնոսա... Արդ նա հանդերձ զօրօք իւրովք ի պատերազմի անդ ընդդէմ Հայոց ի բազում ուրեք հարեալ վատթարէր առաջի նոցա»։

Այստեղ խոսքը չի կարող անդրտիգրիսյան երկրների կամ Կապադովկիայի, Կիլիկիայի և Պոնտոսի մասին լինել, այլապես Կեսարացին կտար երկրի անունը՝ Հայաստանի հետ չշփոթելու համար։ Եթե ուղղակի հայեր է ասվում, ամենից առաջ հասկացվում է բուն Հայաստանը։ Մի քանի տողի մեջ Եվսեբիոսը երկու անգամ շեշտում է, որ նրանք բարեկամ ու դաշնակից էին Հռոմին։ Հայաստանը եթե այդ երկրներից մեկը լիներ, Եվսեբիոսը այդպես չէր արտահայտվի։ Բարեկամ ու դաշնակից կարող է կոչվել համակիր, բայց անկախ երկիրը։ Իսկ Հռոմի կայսրության մեջ ընդգրկված երկրները կայսրության մասն էին և ոչ թե նրա բարեկամն ու դաշնակիցը։ Կայսրության մեջ ընդգրկված ժողովուրդների համար կարելի է ասել հպատակ կամ, թերևս, հավատարիմ և օրինապահ, բայց ոչ բարեկամ ու դաշնակից։ Այսպես, Հերոդիանոսը խոսում է գերմանացիների դեմ Մաքսիմիանոս կայսեր (235-238) արշավանքի մասին, «նա տարել էր,- գրում է պատմիչը,- գրեթե ամբողջ հռոմեական բանակը, մեծ թվով մավրուսաաց ցեղաձիգներ, ինչպես նաև՝ օսրոյեցի և հայ աղեղնաձիգներ, որոնցից մի մասը հպատակներ էին, մի մասն էլ՝ բարեկամներ ու դաշնակիցներ»։ Ինչպես տեսնում ենք, Հերոդիանոսը Հռոմի տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդներին կոչում է հպատակներ, իսկ ովքեր դուրս են կայսրության սահմաններից՝ բարեկամ ու դաշնակից, և տարբերակումը որոշակի է։ Եթե Կեսարացին ասում է, որ Մաքսիմիանոս կայսրն արշավում է հայերի դեմ, որ բարեկամ ու դաշնակից են, ապա խոսքը վերաբերվում է անկախ երկրի՝ Մեծ Հայքին կամ բուն Հայաստանին։

Կեսարացին ասում է, որ Մաքսիմիանոսը պատերազմ հարուցեց և պատերազմում էլ ջախջախվեց («Վատթարէր առաջի նոցա»)։ Սեփական երկրի դեմ պատերազմ չեն հարուցում։ Մաքսիմիանոսը կարող էր ընդամենը պատժիչ արշավանք ձեռնարկել, և դժվար է ենթադրել, որ հռոմեական լեգեոնները կայսեր առաջնորդությամբ ջախջախվեցին ընդամենը քրիստոնյա մի համայնքի դեմ պատերազմելիս, որ գտնվում էր Հռոմի տիրապետության տակ։

Կեսարացու համաձայն Մաքսիմիանոսը պատերազմ է հարուցում ոչ թե քրիստոնյա հայերի դեմ, քանի որ կան նաև ոչ քրիստոնյա հայեր, այլ հայերի դեմ, որ քրիստոնյա են, այսինքն՝ քրիստոնյա երկրի դեմ։ Իսկ Հռոմի տիրապետության շրջանակներում անկարելի է, որ որևէ երկիր լրիվ քնակեցված լիներ հայերով ու լրիվ քրիստոնեացված և իր հավատի համար բախվեր Հռոմի իշխանությանը։ Նկատենք նաև, որ քրիստոնեության վաղ

շրջանում կրոնական համայնքները չէին առանձնանում ազգային հատկանիշով, և եթե ասվում է հայեր, դա ավելի երկիր է ենթադրում, քան համայնք:

311/2 թ. Մաքսիմիանոսը հարձակվել է Մեծ Հայքի վրա, որ արդեն քրիստոնեացված էր, և կեսարացու հաղորդումը թույլ չի տալիս դարձի տարերիվը 311/2-ից ավելի ուշ տեղաշարժելու:

Այժմ տեսնենք, թե երբ է գահակալել Տրդատը:

Հետևելով Աճնիսկուն, Մանանդյանը Տրդատի թագավորության սկզբի մասին խորենացու տվյալի համարում է անճիշտ և դիմում Սեբեոսին, որի համաձայն Տրդատը գահակալել է Դիոկղետիանոսի 15-րդ տարում, իսկ Գրիգոր Լուսավորչի ձեռնադրության ժամանակը հաշվում է ըստ խորենացու: Քանի որ Դիոկղետիանոսը կայսր է հռչակվել 284 թ., նրա 15-րդ տարին անում է 298: Խորենացու համաձայն, Գրիգոր Լուսավորչին հայրապետական Աթոռին է նստել Տրդատի 17-րդ տարում: 298-ից 17 տարով ետ գնանք, ստացվում է 314:

Բայց խնդիրն այն է, որ համաձայն Սեբեոսի, Դիոկղետիանոսի առաջին տարին ոչ թե 284-ն է, ինչպես իրականում, այլ 261-ը: Սեբեոսը շփոթում է Դիոկղետիանոսի ժամանակը: «Եթեմ ժԳ երեքտասաներորդի կենարարին և Փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի թագաւորէ Դիոկղետիանոս», գրում է պատմիչը: Այստեղ ժԳ հաշվված է հռոմեական թվագրությամբ, որ համընկնում է Քրիստոսի 261 թվականին: Հռոմեական թվագրությանը նոր փուլն սկսվում է 248-ից: Ուրեմն, ըստ Սեբեոսի, Դիոկղետիանոսը կայսր է հռչակվել 261 թ.:

Այդ թիվն ստուգվում է Սեբեոսի մի ուրիշ վկայությամբ: Սեբեոսի (կամ Անանուցի) ժամանակագրական աղյուսակում ասված է, որ Կարոսը խառանի և Ուրհայի մոտ պատերազմեց պարսից դեմ ու պարտություն կրեց. «Եւ ապա՝ յայնժամ եղև պատերազմ մեծ ի մէջ խառանու եւ Ուրհայի, հարկանեն եւ վանեն զգօրն հունաց. եւ ի մմին ամի թագաւորէ Յունաց Դիոկղետիանոս»:

Կարոսը խառանի և Ուրհայի մոտ պարտություն չի կրել և չի սպանվել: Նա պարսից դեմ վարել է հաղթական պատերազմներ և Տիգրիսի ափին մեռել խորհրդավոր մահով: Իսկ նրա որդին՝ Կարինոսը, սպանվել է երկու տարի հետո՝ 285 թ. Մյուսիայում՝ Դիոկղետիանոսի դեմ պատերազմելիս: Սեբեոսը Կարոսին տանում է ուրիշ միջավայր:

Խառանի և Ուրհայի մոտ ծանր պարտություն է կրել Վալերիանոսը, և Կարոսը շփոթվել է Վալերիանոսի հետ: Պատերազմը տեղի է ունեցել 259-260 թթ.: Սեբեոսն այդ ժամանակ է դնում Կարոսի վախճանը, և, որովհետև իսկապես Կարոսին հաջորդել է Դիոկղետիանոսը, ուրեմն, համաձայն Սեբեոսի (Անանուցի), Դիոկղետիանոսն իշխանության է հասել 261 թ., ինչպես հաշվված է բուն Սեբեոսի բնագրում, Հռոմեական ժԳ՝ 13-րդ տարում: Եթե այդպես է, Տրդատի գահակալության տարին ընկնում է ոչ թե 298 թ., այլ 275 թ. (261-ի 15-րդ տարին), իսկ Գրիգորի ձեռնադրությունը՝ 291 թ. (275-ի 17-րդ տարին):

Սեբեոսի տվյալները Մանանդյանին ժամանակագրական հիմքեր չեն տալիս:

Վերադառնանք խորենացու տվյալներին: Ըստ պատմիչի, խոսքովի սպանությունից որոշ ժամանակ անց, Տրդատը փախչում է հունաց կողմերը, և սկսվում է անիշխանության շրջանը՝ «Ժամանակս անիշխանութեան»:

Անհիշխանությունն ավարտվում է Տրդատի գահակալությամբ: Վերահաստատվում է Արշակունիների դինաստիան:

Բայց ե՞րբ է սկսվում Անհիշխանության շրջանը: Այստեղ կարևոր դեր ունի այն արձանագրությունը, որ փորագրվել է Շապուհ Ա-ի հրամանով: Շապուհը խոսում է Եդեսիայի և Խառանի մոտ Վալերիանոս կայսեր դեմ տարած մեծ հաղթանակի մասին: Ընկատամարտը տեղի է ունեցել 259 թ. օգոստոսի 28-ի և 260 թ. օգոստոսի 28-ի միջև: Արձանագրությունը հաղթանակից շատ ուշ չի փորագրվել, թերևս 262-ին, որովհետև այն կարծես հրովարտակ է, որով Շապուհը նշում է իր հաղթանակը և զոհաբերություններ սահմանում: Այստեղ արքայից արքա՝ իր որդուն՝ Որմիզդ-Արտաշիռին, երկու անգամ կոչում է «Հայաստանի մեծ թագավոր» և հրամայում նրան կրակ (Հրատն) շնորհել: Որմիզդ-Արտաշիռը կարող էր հանդես գալ իբրև «Հայաստանի մեծ թագավոր» 261 թ. ոչ ուշ և 260 թ. ոչ վաղ, որովհետև Վալերիանոսի պարտությունից և գերեվարությունից հետո Տրիթիլլոս Պոլլիոնի վկայությամբ, Արտավազդը, որին մա կոչում է Հայաստանի թագավոր, նամակ է գրում Շապուհին և պահանջում ազատել գերված կայսերը: Նշանակում է, Վալերիանոսի պարտությունից հետո Հայաստանում դեռ ուրիշն էր իշխում: Դա եղել է պատմական փոքրիկ պահ և, թերևս, Արտավազդը կայսեր կապակցությամբ բռնած իր դիրքի պատճառով արագորեն հեռացվել է ասպարեզից և տեղը զիջել Որմիզդ-Արտաշիռին:

Ըստ պատմիչի, Անհիշխանությունը տևել է 27 տարի («ամս քսան եւ վեց եւ ամ մի»): Այնուհետև թագավորել է Տրդատը: 260-261-ից եթե 27 տարով վեր գնանք, կստանանք Տրդատի թագավորության տարիներ՝ 286-287:

Այդ նույն թվականը Խորենացին մեզ հաղորդում է ուղղակի. «Բանգի ոչ է պատմութիւն ճշմարիտ առանց ժամանակագրութեան, վասն որոյ և մանրախուզի քննեալ՝ գտաք զթագաւորելն Տրդատայ յերրորդ ամի Դիոկղետիանոսի»: Դիոկղետիանոսը կայսր է հռչակվել 284-ին, իսկ լիիրավ կայսր ճանաչվեց 285-ին, Կարինոսի սպանությունից հետո: Նրա երրորդ տարին, եթե 284-ով հաշվենք, անում է 286, իսկ եթե 285-ով՝ 287:

Ինչպես տեսնում ենք, հիշյալ արձանագրությամբ լիովին ստուգվում են Խորենացու տվյալները: Պատմիչն անհիշխանության շրջանի, ինչպես նաև Դիոկղետիանոսի և Տրդատի առաջին տարիների վերաբերյալ ունի ճիշտ ժամանակագրություն:

Այժմ որևէ դժվարություն չկա՝ որոշելու Հայաստանում քրիստոնեության հաստատման և Լուսավորչի ձեռնադրության տարիները:

Ինչպես գիտենք, Խորենացին Գրիգոր Լուսավորչի ձեռնադրությունը դնում է Տրդատի 17-րդ տարում («Եւ եթե և ի տասներորդի ամի թագաւորութեանն Տրդատայ գտաք նստեալ յաթոռ սրբոյ առաքելոյն Թադէոսի զհայրն մեր Գրիգորիոս և ըստ Աւետարանի ծնող»), իսկ Ագաթանգեղոսը 15-րդ տարում: Եթե Տրդատը գահ է բարձրացել 286 թ., առ նրա տասնյոթ տարին անում է 302 թ., իսկ եթե 287 և ձեռնադրությունը հաշվենք ըստ Ագաթանգեղոսի, ապա այն կկազմի 301: Եվ եթե ընդունենք, որ դարձից մինչև ձեռնադրություն կարող էր անցնել չորեք տարի, ապա դարձը տեղի է ունեցել 299 թ.:

Այստեղ կարծես կա մի դժվարություն: Ագաթանգեղոսը պատմում է, որ Գրիգորը Կեսարիայից իր հետ բերեց Հովհաննես Մկրտչի և Աթանագինեսի

բարյացակամորեն, բայց, թերևս անտարբեր: Իսկ երբ Սելեկյան հարստությունն իրեն սպառեց, Իրանի բարձրացած պետականությունը գնաց այլ ուղիով: Հելլենիզմը դանդաղորեն հաղթահարվում էր դեռ պարթև Արշակունիների ժամանակ: Մ. թ. ա. I դարից զրադաշտականության նկատմամբ հետաքրքրությունը մեծացավ: Արշակունիները հրամայեցին հավաքել և ամբողջացնել Ավեստան, իսկ Սասանյանների իշխանության շրջանում ազգային կրոնը դարձավ պետական քաղաքականություն: «Կրոնը թագավորության հիմքն է, իսկ թագավորությունը՝ կրոնի հեմարանը»: Այս արտահայտությունը, որ պահպանվել է Մասուդիի մոտ, վերագրվում է Արտաշիհին՝ Սասանյան դինաստիայի հիմնադիր: Սասանյաններն իրենց համարում էին Աքեմենյանների իսկական ժառանգորդներ: Թերևս: Լայնախոհ Աքեմենյաններին և նախանձախնդիր Սասանյաններին միավորող մի թան կա՝ Իրանի պետականությունը՝ բազմաշերտ ֆիլտր, որ անթիվ թափանցումներից զտեց ու պահպանեց իրանիզմը:

Հայաստանը նույնպես վաղուց մտել էր հելլենիզմի շրջապտույտի մեջ: Եվ այստեղ էլ, ինչպես պարսից մոտ, գրեթե միաժամանակ Սելեկյաններն իրենց վախճանը գտան: Բայց դա, հակառակ Իրանի, չնշանակողվեց իրեն հելլենիզմի վախճան: Արտաշիսյանները, որոնց առաջին գահակալն ապստամբեց Սելեկյանների դեմ և հաստատեց նոր հարստություն, հարազատ մնացին հելլենիզմին: Հելլենիզմի ոգին պահպանվեց ու շարունակվեց մահ հայ Արշակունիների ժամանակ: Դրա համար Հայաստանում ինչ-որ նախադիմքեր կային, որ թերևս պետք է փնտրել մահ երկրի էթնիկական շերտերում:

Աքեմենյանների շրջանում հայոց ազգային կրոնը կարծես ծածկվել էր իրանական շերտով: Աստվածների անուններն իրանացան, բայց պաշտամունքը՝ ոչ, որ, թերևս, ավելի փոքրասիական-արևմտյան գծեր ունեք: Խորենացին հիշում է մեհենական դպրության երեք կենտրոն՝ Մծքին, Պոնտական Սիմոպ, Դարանադյաց Անի: Եթե այդ տվյալներով քարտեզ գծենք, այն կձգվի Միջագետքի հյուսիսից պոնտական ափեր՝ հյուսիս-արևմուտք, և չի քերծի Պարսից սահմանները: Հետաքրքիր է, որ հայոց պաշտամունքի խոշորագույն կենտրոնները նույնպես ընկած են արևմտյան գծի վրա, իսկ արևելքում՝ Պարսից ափերին, փոխած է մի ծավալուն սպիտակ շերտ: Խորենացին չի տեղայնացնում մեհենական դպրությունը և ոչ մի ակնարկով: Նրա համար միակերպ են հնչում Պոնտական Սիմոպ, Դարանադյաց Անի կամ Մծքին: Նա չի ճշում մեհենական դպրության լեզուն: Պետք է մտածել, որ դա միաբնույթ է: Այդ ամենը հիշեցնում է զոնալ պաշտամունքային սիստեմ, որ պարսից դեմի հետ սահմանագիծ ունի: Հելլենիզմը ետ մղվեց, և քրիստոնեությունը կանգ առավ հենց այդ սահմանագծին: Սելեկյաններից հետո հայերը շարունակեցին մնալ հելլենիզմի կրողներ, և դա լայն քաղաքացիական էր, որով հաղթական ու հանդիսավոր մուտք գործեցին Քրիստոսի առաջին պատվիրակները: Քրիստոնեությունը Հայաստանում, ինչպես փոքրասիական երկրներում, նոր էր, բայց ոչ պատահական: Դա սերմ էր, թեկուզ քամու քերած, որ ընկնում էր պարարտ հողի մեջ: Եվ քրիստոնեության ընդունումն իրեն պետական կրոն ոչ թե շրջադարձ էր Արևելքից Արևմուտք, որ ենթադրում է տարբեր սկզբունքներ, այլ՝ անցում մեկ աստիճանից մյուսը:

Բայց ինչո՞ւ ժամանակագրորեն նախ Հայաստանում քրիստոնեությունը ճանաչվեց իբրև պետական կրոն: Դա որևէ չափով չի կապվում Հայաստանում քրիստոնեության զարգացման կամ տարածման հետ: Փոքրասիական երկրներում այն շատ ավելի մեծ տարածում ուներ, քան Հայաստանում, բայց առաջինն այստեղ հաղթանակ տարավ: Դա ավելի քաղաքական հանգամանքների արդյունք էր:

III դարը հռոմեական Արևելքի համար գնոստիկյան գաղափարների, հայտնությունների և աստվածորոմման շրջան է: Աստվածներն ու մարդիկ իրար էին խառնվել: Հռոմի դեմ գրոհող ժողովուրդները հուսախաբ եղան և թողնեցին պայքարը, ավելի ճիշտ՝ փոխադրեցին հայեցողական աշխարհ: Հերոսը դարձավ Աստծո որդի: «Քրիստոնեությունը հաղթեց այն պատճառով, գրում է Էմջլենը, որ պարտվեց Սպարտակը»: Այո, բայց պայքարը ոչ թե վերացավ, այլ փոխեց իր ձևը: III դարում քրիստոնեությունը դեռ հանդես էր գալիս իբրև օպոզիցիա Հռոմի դեմ: Հռոմը նրա մեջ ճանաչեց իր թշնամուն և երկար ժամանակ նրա հետ անհաշտ մնաց:

Գնոստիկյան գաղափարները թափանցեցին նաև Իրան: Մանիհ' Արևելքի Քրիստոսը, կարողացավ համակել բավական լայն ոլորտներ: Բայց դա կարճ տևեց: Ծապում I-ը նախ հրապուրվեց նրանով և ապա՝ հրամայեց կառավարաբար տանել: Մանիքեությունը իր հայեցողությամբ չէր կարող ծառայել Սասանյան էքսպանսիային: Նրա ոգուն շատ ավելի հարազատ էր գրադաշտականությունը, և հրապարակ եկավ Կարտիրը՝ իբրև նոր առաքյալ:

Այդպիսով, խաչակիր Աստծո պատվիրակներից, որոնք հավատ էին առաջարկում իբրև փրկագործության խորհուրդ, Հռոմը չընդունեց, իսկ Իրանը ետ վանեց: Բայց հենց այդ պահին նրանք սիրով հյուրընկալվեցին հայ երդիկների տակ: Տրդատը վերականգնեց Արշակունյաց իշխանությունը երկու կողմերի՝ Պարսից և Հռոմի համաձայնությամբ, որոնք թշնամի էին իրար: Այստեղ նրանց շահերը համընկնում էին և անտարբեր եղան հայոց դարձի նկատմամբ: Սկզբում դա մույմիսկ, կարծես, մպաստավոր էր: Պարսից համար այն ուղղված էր հեթանոսական Հռոմի դեմ, իսկ Հռոմի համար՝ գրադաշտական Իրանի: Հայաստանը, սակայն, ուներ իր նկատառումները: Դա անհամաձայնություն էր Հռոմին, որի համար Մաքսիմիանոս կայսրը 311/2 թ. պատժել ուզեց և դիմադրություն պարսից, որն ավելի ուշ՝ 451 թ. փորձեց ճնշել Հազկերտը: Դա մաքառում էր:

Եկեղեցաքաղաքական մաքառումը շարունակվեց և հետո՝ Արևելքի դեմ իբրև հավատ, իսկ Արևմուտքի՝ հերձված: